

Hans-Ulrich Wehler

Pierre Bourdieu. Az életmű magva*

Amikor az újabb kultúrtörténeti áramlatokkal foglalkozó fejtegetéseinkben kiemelkedő történészekkel és társadalomtudósokkal is foglalkozunk, érdeklődésünk mindegyik előtt alapvető gondolataikra, elméleti és metodikai álláspontjukra, alapvető fontosságú kérdésekre adott paradigmaticus válaszaikra irányul. Mindig felvetődik azonban a kérdés, vajon milyen haszna származhat a társadalomtörténetnek, sőt általában a történettudománynak abból, ha ezzel a „kínálattal” foglalkozik. A tudományos vita szempontjából az a szándék vezérelt, hogy engedményeket tegyünk mindazoknak, akik megvannak győződve arról, hogy szükséges a társadalom- és a kultúraelemzés dialektikus összekapcsolása. A társadalomtörténet számára ugyanakkor azon lehetőségek kifürkészéséről is szó van, hogy miként pótolhatná az évek során felismerhetővé vált hiányosságait elméleti alapfeltevéseinek jelentős kiterjesztése révén.

A. Pierre Bourdieu korunkban minden kétséget kizáróan a társadalmi struktúra és a kultúra viszonyával elméletben és empirikusan is foglalkozó társadalomtudósok legbefolyásosabbjai közé tartozik. Noha hosszas olvasmányok után is csupán korlátozott ismeretekkel rendelkezem szerteágazó munkásságáról; még kevésbé tartozom a Bourdieu-filológusok gyorsan gyarapodó köréhez, mégis megpróbálok – poentírozott, gyakran talán túlságosan is ideáltipizáltan kihegyezett stílusban – közelíteni a célhoz: Bourdieu munkássága tudománytörténeti, elméleti és metodikai hátterének és alapjainak némileg pontosabb feltérképezéséhez. Ez alatt elsősorban bizonyos gondolati alakzatok és kategóriák leírását és egyes problémák konceptualizálási módjának bemutatását értem. Az áttekintésben viszont nem térek ki részletesen az empirikus munkák értékelésére, sem az egyes fogalmak (mint mező, társadalmi tér, korrespondencia) tisztázására, mint ahogy a Heidegger-könyvre sem.

Módszertanilag a jól bevált hermeneutikai alapelvhez tartom magam, mely szerint ahhoz, hogy egy befolyásos személyiség hatását megérthessük, hogy tudásunk a lehetőségekhez mértén gazdagodjon és elkerüljük az elsietett kritikát, először minél jobban be kell mutatni gondolatait és munkásságát. A tálalás ezen módja nem öncélú játszadozás, hanem azt a fő szempontot követi, hogy megtudjuk, mit vehetünk át Bourdieu-tól a magunk számára mi, történészek. Ezért csak a legvégén fogalmazok meg kritikai észrevételeket.

B. *A témáról és a fő tézisekről.* A téma megfogalmazása arrogánsan cseng. Ezzel azonban magamra akartam nyomást gyakorolni, hogy ezáltal szint valljak, vagyis a lehető legvilágosabb választ adjam. Az ilyen vállalkozások esetében ezen felül egy jó adag bátorság sem árt. Bizonyosan sokkal könnyebb lett volna bombabiztosan megfogalmazott tézisekkel operálni és csak óvatosan a részletekbe bocsátkozni.

* Wehler, Hans-Ulrich 1998: Pierre Bourdieu. Das Zentrum seines Werkes. In: uő: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. Verlag C. H. Beck, München 15–44.

Főbb téziseim hat pontba foglaltam össze:

1. Bourdieu munkásságának középpontjában egyértelműen a modern társadalmak osztályszerkezete áll, empirikus tanulmányaiban mindenekelőtt Franciaországé.
2. A társadalmi hierarchia elemzésekor elsődlegesen és mindig az uralom, a hatalom és a privilégiumok elosztásáról van szó.
3. A konfliktus áll a középpontban, a konszenzus másodlagos.
4. Bourdieu-t empirikus társadalomtudósként az alapstruktúrák tisztázása mellett különösen a finom megkülönböztetések érdeklik, amelyek a társadalmi osztályokon belül és azok között központi szerepet játszanak.
5. Elsősorban az osztályok, hatalmi pozíciók, privilégiumok reprodukciójában tapasztalható folytonosság magyarázatával foglalkozik, és jóval kevésbé a diszkontinuitással, a törésekkel, a cezúrák utáni újrakezdéssel.
6. Bourdieu mint tudós nem társadalomteoretikus. Célja nem a modern társadalmak „kritikai elméletének” társadalomtudományos megalapozása, sokkal inkább az olyan empirikus elemzés, amely elméletileg és módszertanilag is a lehető legbiztosabb alapokon nyugszik.

Az elméletileg megalapozott empirikus elemzés, mint cél úgy tűnik, eleve rokonságot létesít Bourdieu törekvései, és egy olyan elméleti alapot társadalomtörténet között, mint amely Bielefeldben kezdetektől fogva szemünk előtt lebegett. Az embert valósággal lázba hozza az az intellektuális és módszertani kifinomultság, a gondolkodás azon távlatai, amelyekkel egy olyan elme, mint Bourdieu a problémáihoz közelít.

Még három megjegyzés a metaelméleti és életrajzi alapokhoz. Bourdieu-nél folyamatosan jelen van a francia osztálytársadalomnak az 1830-as évek óta tapasztalható állandósága, a felsőoktatási rendszernek a francia osztály- és hatalmi hierarchiára gyakorolt specifikus befolyása, személyes tudása a hatalom megvédésének mechanizmusairól amelyek különösen a felsőbb osztályokban a „finom megkülönböztetéseken” alapulnak. Mindez a híres „Écoles Normales”-ban és a „Collège de France”-ban folytatott tanulmányainak és működésének, illetve az ezekhez kötődő társadalmi kapcsolathálóról tett „résztvevő megfigyeléseinek” az eredménye.

C. Az első áttekintésben Bourdieu munkásságához hat irányból közelíthetünk. A kérdések és a kritikai kifogások megfogalmazásának érdekében a kapott problémamezők mindegyikét a későbbiekben további részekre osztjuk. Bourdieu nyelve és gondolatmenete gyakran nehezen követhető. Összetett nyelve a komplexitás megragadása érdekében a problémákhoz igazodik. E helyen azonban meg kell próbálnunk néhány alapvonást kiemelni.

1. Bourdieu elméleti megfontolásai négy eszmei elődjére vezethetők vissza: Max Weberre, Émile Durkheimre, Karl Marxra és Claude Lévi-Straussra.
2. A materiális (társadalmi-gazdasági) és a szimbolikus (kulturális) osztályhelyzet Bourdieu-i elemzése szempontjából a szubjektivitás és az objektivitás viszonya alapvető fontosságú.
3. Központi jelentőségű a hatalom és az uralom (mint társadalmilag legitimált hatalom) elemzése, különösen a szimbolikus hatalomé és a „kulturális tőkée”. A

Bourdieu által kidolgozott négy „tőketípust” (a gazdasági, a társadalmi, a kulturális és a szimbolikus tőkét) a későbbiekben definiáljuk.

4. A „habitus” kétségkívül stratégiai jelentőségű, ugyanakkor hevesen vitatott kulcskoncepció. Benyomásom szerint mégis nagy módszertani nyereség, amely Bourdieu korábbi kultúrantropológusi praxisából eredeztethető.
 5. Bourdieu a társadalmi világot szigorúan strukturált rendszerként értelmezi, amely az uralom, a hatalom és az előjogok elosztása alapján osztályanalitikusan feltárható. Az osztályelemzéshez Bourdieu azon igénye kapcsolódik, hogy kategóriái a fejlett társadalmak kutatásában mind specifikus (pl. tekintettel a szimbolikus tőke növekvő jelentőségére a modern nyugati társadalmakban), mind pedig általános, sőt talán egyetemes történeti érvényességgel is bírjanak.
 6. A Max Weber-i státuszcsoportokat, a „rendi helyzet” társadalmi szövetségeit Bourdieu mint finom megkülönböztetéseken alapuló osztályokat [Distinktionsklassen], de nem önálló társadalmi formációként elemzi.
- C.1. Az eszmei elődök olyan – Bourdieu-i értelemben vett – mezőkre utalnak, amelyek a társadalomtudós helyzetének és érdekeinek kötöttsége miatt különösen fontosak, éppen ezért külön bemutatásra szorulnak. Mivel ezáltal egyben a Bourdieu-i alap gondolatok váza is kirajzolódik, fejtegetésünk az eredet iránti érdeklődésünk és történeti megközelítésünk miatt nem lehet túlon túl rövidre szabott.

A legnagyobb hatást Weber, Marx és Durkheim, azaz a szociológia klasszikus hagyományainak elfogulatlan és anti-ortodox átvétele, valamint Lévi-Strauss strukturalista kultúrantropológiájához való csatlakozás gyakorolta. Ez így, ebben a kombinációban és az 50-es évek Franciaországában, amikor Bourdieu (1930-as születésű) húszas éveit tapossa, koréntsem kézenfekvő, kivált az a mód, ahogyan Bourdieu ezt teszi: antidogmatikusan, fölényesen, kimondatlanul is azt – az École-Normal-t végzettekől nem éppen megszokott – jelmondatot követve, hogy „törpék vagyunk, akik óriások vállain állnak.”

I. Az első lényeges kapcsolódás Weberhez fűzi. Bourdieu gyakran támaszkodik az ő koncepcióira saját elméleteihez és elemzéseire. Négy ilyen ösztönző tényező különösen fontos.

- a.) Webertől származnak a szimbolikus javak és gyakorlatok társadalmi funkciójára vonatkozó alapvető megfontolások.
- b.) Webertől kölcsönzi az életvezetésnek, az életstílusnak, a társadalmi megbecsülés adományozásának – amelynek mértékét a státuszcsoportok definiálják – értelmezését. Ebből jönnek létre Bourdieu-nél az életstílusban és életvezetésben tapasztalható markáns különbségek, valamint innen származik a materiális létfeltételek szisztematikus összefüggésének elmélete.
- c.) Webertől ered a legitimáció és a karizma koncepciója. Ebből származik Bourdieu elmélete a szimbolikus hatalom és a gazdasági-politikai hatalom közötti szisztematikus összefüggésről.
- d.) Weber nem csupán az eszmei és tárgyi érdekek ikertermészetének vonatkozásában ötletgazda, hanem az eszmei értékek és a világképek befolyásának tekinteté-

ben is. Ebből hozza létre Bourdieu – Webernél az intencionális dimenzió van túlsúlyban – a szimbolikus javak ökonómiájának, termelésüknek és fogyasztásuknak, a szimbolikus profitért folytatott elmaradhatatlan harcnak, a szimbolikus tőke felhalmozásának és más tőke- és hatalomfajtákra történő átváltásának szisztematikus elméletét. Weber gondolatai valószínűleg Bourdieu cselekvéseméletére is meghatározó módon hatottak, melyben a társadalmi világ és gyakorlat társadalmilag és kulturálisan megkettőzött természetéből indul ki.

II. A második kulcsfigura Durkheim, a francia szociológia kiemelkedő atyja. Tanainak egyik lényeges megállapítása röviden így hangzik: minden társadalmat értékek és normák integrálnak, sőt egyenesen konstituálnak. Ez az elképzelhető legradikálisabb ellenpólus Marxszal szemben. Durkheim befolyása óriási, még Talcott Parsons integrációs modelljére is döntően rányomta bélyegét. Érdeklődési köre alapján Durkheim a legizgalmasabb gondolkodója mind a korai francia tudásszociológiának, mind pedig a francia kultúrantropológiának, ez utóbbit a későbbiekben nem utolsó sorban rokon „tanítványai”, Marcel Mauss és Maurice Halbwachs ösztönözték és lendítették előre.

Durkheimet itt Németországban még mindig groteszk módon alábecsülik. Meg kell tehát vizsgálnunk, vajon honnan ered az „értékboltozat” iránti erőteljes érdeklődése. Élettörténetét meghatározó módon befolyásolta a francia társadalom eszmei dezintegrációja: a napóleoni bonapartizmus eszméi, a monarchista, republikánus, szocialista eszmék és az ezeket hordozó társadalmi csoportok évtizedekig birkóztak egymással, míg a Harmadik Köztársaság még mindig törekeny stabilizációja végre megvalósulni látszott. Durkheim ezt a konfliktust a „marginal man”, az emancipált, de mégis veszélyeztetett zsidó kívülálló éleslátásával ragadja meg és dolgozza fel tudományosan termékenyen módon.

Négy fontos ösztönző tényező emelhető ki ismét, amelyet Bourdieu Durkheim munkásságából nyert.

- a.) Bourdieu átveszi Durkheimtől a szimbolikus formák szociológiája iránt mutatott érdeklődést, amelyek számára is „társadalmi tények”. Innen származtathatók a gondolati minták és a percepciók típusok társadalmi eredetére vonatkozó kérdésfelvetései. Az alapot a társadalmi és a szimbolikus struktúra közötti kapcsolat tisztázása szolgáltatja.
- b.) Bourdieu ugyanúgy – noha valamivel rugalmasabban – érvel, mint azt Durkheim a „Vallási élet elemi formáiról” írott könyvében tette, amikor azt mondja, hogy a cselekvők által életük során követett kognitív struktúrák elsajátított, bevésődött, „részünké vált” társadalmi struktúrák.
- c.) Ugyancsak Durkheimet követi, amikor a kollektív reprezentáció társadalmi és kognitív funkcióit hangsúlyozza, Bourdieu azonban elsősorban a hatalomelosztás funkciójának tekinti azt, míg Durkheimnél mindenekelőtt társadalmi integrációról van szó.
- d.) Végezetül Bourdieu tovább akarja vinni Durkheim tudásszociológiáját is, de lemond a társadalmat összetartó konszenzus illúziójáról. Ezenfelül Durkheimnek a kultúrantropológia iránti érdeklődése Bourdieu ez irányú vonzalmát is erősíthette.

III. Bourdieu feltűnő természetességgel nyúl vissza Marxhoz – mind az 1848 előtti „ifjú” Marxhoz, mind pedig a „Politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai” és a „Tőke” „érett” Marxához. Oszítja azt az alapfeltevést, hogy az elemzési egységek között az osztályé az elsőbbség. Marxhoz hasonlóan meg van győződve a gyakorlat jelentőségéről a társadalmi élet termelésében és újratermelésében. Egyetért azzal, hogy a társadalmi körülmények befolyásolják a tudatot.

Négy jelentős pontot kell megint csak kiemelnünk.

- a.) Bourdieu Marxhoz fűződő viszonyának mélyebb jelentősége abban a hihetetlenül nagyigényű kísérletben rejlik, mellyel a marxi rendszert a koncepciók, gondolati alakzatok és interpretációk weberi és durkheimi tárházának kiaknázása révén a társadalmi élet szimbolikus-kulturális és materiális dimenzióinak átfogó elméletévé próbálta bővíteni.
- b.) A kultúra, a nyelv, a vallás, a művészet, az oktatás, az ideológia stb. elemzésének az anyagi gazdaság elemzésétől való szétválasztása helyett Bourdieu a materiális és a kulturális élet szisztematikus egységéből indul ki. Ez a hegeli-marxi totalitásigény bourdieui változata, természetesen minden történetteológiai dogmatizmustól mentesen.
- c.) Bourdieu számára a társadalom a valóságnak relatíve autonóm, azonban strukturálisan homológ (tehát a különbségek alapján hasonló) mezőiből áll. A szimbolikus termelés és újratermelés mezőinek elméleti értelmezése Bourdieu szerint nem követel radikálisan más gondolkodás- és elemzésmodot, mint a materiális gazdaság elméleti megértése. Sokkal inkább egy átfogó materialista elmélet kiterjesztését és általánosítását célozza. Ezt a „felvilágosult radikális materializmust” éppenséggel Webernél látja példaértékűen kidolgozva, nem pedig Marxnál, mivel Weber olyan problémamezőkön (mint például a vallásszociológia) alkalmazta azt kivételesen eredményesen, melyeket Marx figyelmen kívül hagyott. Irritáló lenne ez a materializmusfogalom? Bourdieu egy olyan gondolkodásmódot ért alatta, amely minden emberi gyakorlatot, még a legcsekélyebbet, az állítólagosan leginkább érdekmenteset is végső soron érdekvezéreltként, és ilyen értelemben gazdasági gyakorlatként fogja fel, amely még ha gyakran nem is tudatosan, de a materiális és szimbolikus nyereséget célozza.
- d.) Távolság áll Bourdieu-tól, hogy ezt a „felvilágosodott materializmust” ökonomista elméletként fogja fel. Lényegében állandóan azon van, hogy
 - a nominálisan azonos materiális és szimbolikus javak és gyakorlatok jelentésének és használatának osztályspecifikus különbségeit megragadja;
 - az érdekek, befektetések és nyereségfajták különböző típusainak osztályspecifikus meghatározását kidolgozza;
 - az életesélyek osztályspecifikus, szisztematikus egyenlőtlen elosztását – amennyiben a materiális és szimbolikus javak elsajátításáról van szó – rendkívüli éleslátással elemezze.

Ebből az osztályspecifikus egyenlőtlenségből logikusan következik a különböző mezőkön, pl. az oktatási, a munka-, vagy a házassági piacon realizált materiális és szimbolikus profit egyenlőtlensége. Innen ered a hatalom materiális és szimbolikus, ill. kulturális tőke formájában történő felhalmozásának egyenlőtlensége is.

Más szavakkal: Bourdieu arra törekszik, hogy Weber Marx által rendszerezze, de egyben arra is, hogy Marxot Weber által „szubjektiválja”, amennyiben annak az értékek, a normák, a szimbolikus hatalom iránti érdeklődését átveszi, hogy ezáltal a teljes társadalmi világot egy osztályszerűen elrendeződött hatalom- és privilegiumelosztás hierarchiájaként ragadja meg.

IV. Bourdieu kultúrantropológusként kezdi tudományos pályafutását. Az 50-es évek Franciaországában ennek a humán tudományágnak a meghatározó személyisége Lévi-Strauss, a strukturalizmus koronázatlan királya. Bourdieu Lévi-Strauss szemináriumában dolgozik a „Collège”-ban, itt írja első, fáradságos terep kutatáson alapuló, empirikus kultúrantropológiai munkáját az algériai kabilokról. Bourdieu nem válik ugyan „százszázalékos” strukturalistává, de folyvást megőrizz egy meglehetősen strukturalista interpretációs stílust és gondolkodásmódot. Noha ez Marxból és Weberből is táplálkozik, Lévi-Strauss folyamatos befolyása aligha túlbecsülhető. A pontosítás érdekében új-fent négy szempontot kell kiemelnünk:

- a.) A strukturalista „design” a bourdieu-i habitus-koncepcióban válik különösen nyilvánvalóvá. Távolra mutató jelentősége miatt erre később külön is kitérünk (C.4).
- b.) Bourdieu-nek a társadalmi gyakorlatot meghatározó értékek, normák, szimbólumok szabályozó erői iránt mutatott érdeklődését a kultúrantropológia iskolázta és fegyelmelte. Ugyanakkor a kultúrantropológia formálta azon materiális élet-körülmények iránti érdeklődését is, amelyek feloldhatatlan szövetségben állnak az értelemadással és a szimbólumalkotással.
- c.) A kultúrantropológia finomítja Bourdieu megfigyelőképességét és elősegíti a társadalmi világ materiális és kulturális egységének differenciált megragadását.
- d.) A kultúrantropológia olyan kategóriákhoz vezeti Bourdieu-t (pl. a habitushoz mint a „szociokulturális személyiség” továbbfejlesztett koncepciójához), amelyeket ilyen formában más társadalomtudományokban nem találhatott volna meg.

Híres könyve a „finom megkülönböztetésekről” osztályanalitikus megközelítésű ugyan, azonban a modern francia társadalmat kultúrantropológiai és néprajzi szempontból is megjeleníti. Bourdieu mindig is vállalta gondolkodásának e strukturalista alapvonását, mint a Lévi-Strauss-i kultúrantropológia jótékony örökségét. Gondolkodásmódját egy helyen „konstruktivista strukturalizmusnak” nevezi, és itt a hangsúly kétségkívül a főnéven van.

C.2. *Az objektivizmus és szubjektivizmus viszonyáról.* Újból fel kell idéznünk Bourdieu-nek a társadalmi világról alkotott metaelméleti értelmezését, mivel ez jelentős mértékben hozzájárul bizonyos elméleteknek és interpretációknak, pl. Bourdieu cselekvés- és osztályelméletének összekapcsolásához. Életrajzi szempontból fontos és tudományosan gyümölcsöző volt az a kontraszt, melyet szocializációjának döntő fázisában élt meg Sartre szubjektivista voluntarizmusa és Lévi-Strauss hajlíthatatlan strukturalizmusa, egy fenomenológiai és egy objektiváló gondolkodás között, s amit Bourdieu később praxeológiai megismerési módszerével igyekezett áthidalni. Már korán arra törekedett, hogy megszüntesse a valóság dimenzióinak túlságosan is félrevezető szétválasztását, mivel szerinte a materiális létfeltételek az emberi életvilágnak csupán egy részét magyarázzák, csakúgy, mint a hitbéli meggyőződések, az értékrendek és a világképek.

Bourdieu számára a társadalmi világ kettős természettel bír, úgymond egy örökre életképes sziámi ikerpár. Azonos jelentőségű dimenziókból áll: gazdasági, társadalmi, politikai helyzetekből, kulturális szimbólumokból, világértelmezésekből, és értelmi interpretációkból. Egyiknek sincs primátusa. A csak analitikusan szétválasztható dimenziók azonos mértékben valóságok, azonos mértékben jellemzőek. Bourdieu szerint ezért egy realista cselekvéseméletnek előbb ezt az egyenértékűséget, ezt a kettős természetet kell megragadnia, majd pedig a konkrét kölcsönhatásokat.

Ez a megközelítés elég pontosan Max Weber cselekvéseméletének vonalát követi, mégpedig a teljes, és nem a kulturális dimenzióval megkurtított Weberét – ahogy ezt gyakran elkövetjük vele szemben. Elmélete meggyőző, hiszen érvelése ellenállhatatlan. Empirikus kivitelezése mégis rendkívül nehéz, ezenfelül néhány kényes problémát is magában rejt. Ezeket Bourdieu is felismeri, és megoldást is keres. Csak néhány példa:

1. Az anyagi és a kulturális dimenzió viszonyát, mint például a fizikai erőszak és a legitimitás elismerésének viszonyát nem mindig könnyű tisztázni.
2. A gazdasági és eszmei érdekek közti viszony, a gazdasági és a társadalmi megbecsülésen alapuló hatalom viszonya, valamint a gazdasági intézmények és a rokoni rendszerek mint kulturális szabályozó mechanizmusok közti viszony nem kevés veszélyt rejt. Az ökonomizmus a kulturális dimenziót könnyen másodlagossá teszi, miközben a kulturalizmus a sokat áhított relatív autonómia igényével lép fel.
3. A tudományos ismeret objektív érvényessége, valamint a világnak az aktorok általi szubjektív megértése és percepciója (aminek alapján döntenek és cselekszenek) közötti viszony (az aktorok belső világának figyelembevétele nélkül) rámutat a strukturalizmus és a hermeneutika közti feszültségre.
4. Az individuum belső és külső világának viszonya, azaz pl. a munkahelyhez, az üzemi időbeosztáshoz fűződő szenvedély, előítélet és érzelem nehezen megoldható módszertani problémákat vet fel.
5. Nem zökkenőmentes a mechanikus okság (határesetben: stimulált pavlovi reflex) viszonya a voluntarista elmülethez, amely szerint a cselekvő szubjektumok az eszükre és a meggyőződésükre hallgatnak.
6. Az aktorok szubjektív elképzeléseinek és az objektíváló tudománynak az ismeretelméleti státusza közti viszony újra és újra egy alapvető ellentétre világít rá. E szubjektív elképzelések szolgálhatnak-e csupán önmagukban a hermeneutikai elmélet alapjául? Nem túl megbízhatatlanok-e gyakran – ahogyan Durkheim is vélte – és nem szorulnak-e kiegészítésre az objektívált tudás által? Bourdieu osztja Durkheim kételyét és a két megközelítés kombinációját javasolja.
7. A statisztikai kutatási technikák és a hermeneutikai megértés viszonya hasonló kérdéseket vet fel.
8. A tudomány elméleti-kognitív érdeklődése és az aktorok gyakorlati érdeklődésének viszonya olyan feszültséget szül, melynek feloldása nem könnyű.

C.3. *A hatalomelemzésről.* Miként közelíti meg Bourdieu a társadalmi világ kettős természetét? Eljárását jól nyomon követhetjük a hatalomelemzés példáján, mindenekelőtt ahogyan a szimbolikus hatalmat és a kulturális tőkét elemzi. Mindig fontos annak felismerése, hogy valaki melyik iskolával, melyik fogalmi rendszerrel száll vitába. Bourdieu

a kezdetektől fogva elhatárolódik mind a nyersen ökonomista osztályelmélettől, mind pedig a szubjektív önértelmezés és a szubjektív értelemadás szigorúan strukturalista tagadásától.

Annak érdekében, hogy az osztályspecifikus uralom gyakorlásának és reprodukciójának kulturális és szimbolikus aspektusait egyaránt figyelembe vehesse, Bourdieu kidolgozza a szimbolikus javak és a szimbolikus tőke elméletét; eközben számításba veszi azt a körülményt, hogy az aktorok milyen társadalmi világot érzékelnek. Célja a „gyakorlatok gazdaságtanának” megértése.

Az elméletéhez vezető úton három alapvető építőelemet használ:

- a.) A szimbolikus és a gazdasági érdekek az egyéni érdekek megkülönböztethető típusai.
- b.) A szimbolikus és az anyagi tőke a hatalom különböző, de konvertálható formái.
- c.) A szimbolikus egyéni érdek követését gyakran, csaknem rendszeresen mint az érdek hiányát értelmezik félre. Pedig a társadalmi rend éppen ezen a módon stabilizálódik és reprodukálódik különösen hatékonyan.

Bourdieu rafinált módszertani újítása a különböző tőketípusok – összesen négy fajta – megkülönböztetése. (Ezt a zseniális különbségtételt problémafeltáró erejében nyugodtan hasonlíthatjuk a briliáns weberi ötlethez, amikor a három hagyományos arisztotelészi uralomtípus helyére legitimációs típusainak triászát helyezte.)

1. Az anyagi tőkét a Ricardo és Marx óta klasszikus tőkeelmélet értelmében alkalmazza.
2. Társadalmi tőke – ezek azok a segítőkész társadalmi hálózatok, melyek egy adott családba való születésnek, öröklésnek, foglalkozási presztízsnak köszönhetően rendelkezésre állnak.
3. Kulturális tőke, általánosságban a képzettség, tudás, ízlés birtoklása, még pontosabban is tagolható. Létezik a.) objektivált kulturális tőke képek, szőnyegek, hangszerek formájában; b.) elsajátított kulturális tőke esztétikai ítéletek formájában; c.) intézményesült kulturális tőke tudományos címek, akadémiai pozíciók, előkelő testületi tagságok formájában. Bourdieu szerint sok foglalkozás a rendelkezésre álló kulturális tőketartalékoktól függ.
4. Szimbolikus tőke – ez alatt annak a legitim társadalmi értékítéletnek a hitelét érti, azt a bizonyos „deference”-t, amelyet a lefordíthatatlan, de felülmúlhatatlanul precíz angol szó kifejez. Ez alapulhat mindhárom másik tőketípuson, melyek kivétel nélkül bevetethők a segítségnyújtás mobilizálására, a tiszteletadás és a függő helyzet megteremtésének érdekében. A szimbolikus tőkét többnyire nem közvetlen hatalomként használják; sokkal inkább arra, hogy legitimálják az alkalmazkodás és engedelmisség iránti igényt.

Mindegyik Bourdieu-i tőketípus átalakítható mindegyikbe. Ez a tulajdonság az elemzés és az interpretáció rugalmasságát nagyban megnöveli.

Ezen a helyen hasznos lehet, ha röviden megelőlegezzük a későbbiekben kifejtendőket. A modern osztályfejlődés Bourdieu szerint egyre növekvő mértékben vezet a finom megkülönböztetéseken alapuló osztályokhoz. A hatalomért folyó osztálykonfliktusok egyre gyakrabban válnak az életstílusok versenyévé. A felsőbb osztályok a gazdasági

hatalom helyett sokkal inkább kulturális és szimbolikus tőkéjükre támaszkodnak. Az osztályfejlődés trendje azt mutatja, hogy a társadalmi és politikai intézmények ingatagságát a kulturális tőke megnövelt termelése és a szimbolikus hatalom bevetése ellensúlyozza.

A kulturális tőke koncepciójának kifejlesztésével Bourdieu célja az, hogy megmagyarázza a képzettségi szintben és a kulturális gyakorlatokban mutatkozó, és tisztán a gazdasági egyenlőtlenségekkel nem magyarázható különbségeket. A kulturális tőke tulajdonképpen jelentősége abban áll, hogy az elfogyasztható anyagi tőkével ellentétben ez elsősorban finoman elrendeződött hatalmi hierarchiában jelentkezik. Ez az érintett egyének esetében egy specifikus megértést és specifikus értelmezési struktúrát előfeltételez. A kulturális tőke ezáltal lényegében kifinomult diszpozíciók olyan együttesén alapszik, amelyek finoman differenciált, elsajátított megértési sablont hoznak létre. (Ily módon pedig mindenképpen a habitus egy részét alkotják.)

A kulturális tőke felhalmozása - mint az egész folyamat alapja - a családban kezdődik különböző nevelők időbefektetése, a beszédkészség és a gondolati alakzatok elsajátítása, az ízlés formálása által. E befektetés első osztalékai akkor lesznek esedékesek, amikor a növendékek eléri az olyannyira kívánatos felsőbb iskolákat, egyetemeket, École-okat, bizonyos társadalmi köröket és házassági piacokat.

Ezek az osztalékok azonban semmi esetre sem jelentkeznek automatikusan. Az ún. „kapuvédő-mechanizmusoktól” függenek, amelyek a kívánatos pozíciókba történő bejutást szabályozzák, és mindeközben az elsajátított diszpozíciókat és azok következményeit (viselkedés, beszédstílus, ítélőkészség) ellenőrzik. Híres-hírhedt „kapuvédő-mechanizmusnak” tekinthetők pl. a magas presztízsű gimnáziumok és École-ok felvételi vizsgái, amikor a tanárok a nyelvet és a viselkedést, röviden: a művelt családok utódainak megfelelő habitust és kulturális tőkét vizsgálják - vagy meghajolnak előtte.

Még egyszer: A döntő gondolati alakzat a tőketípusok átalakíthatósága. Egy vállalkozó fiának anyagi tőkéje társadalmi vagy kulturális tőkév, egy ENA-t¹ végzett személy kulturális tőkéje gazdasági tőkév alakítható. A régi, merev tőkefogalom ilyen módon cseppfolyóssá, többértelművé válik. Ez azonban lehetővé teszi a befolyás teljesen eltérő esélyeinek differenciált megragadását.

C.4. *A habitusról.* Bourdieu a habitus fogalmát a szocializációs folyamat és annak relatíve tartós következményei egzakt és együttes elemzése céljából dolgozta ki. A fogalom semmi esetre sem új: ha meglehetősen általános foglalatban is, de megtalálható már Hegelnél, Webernél, Durkheimnél, Maussnál és Eliasnál is. Bourdieu teljesítménye abban áll, hogy a habitus-fogalomból egy differenciált, magyarázóerővel bíró elméletet állított elő.

Bourdieu „habitusa” minden kétséget kizáróan az algériai hegyek berberei között szerzett kultúrantropológiai tapasztalatainak eredménye. Az amerikai kultúrantropológia a Bourdieu-t akkoriban nyilvánvalóan izgató problémákra a „szociokulturális személyiség” koncepcióját kínálta, mely személyiség a biológiai, fiziológiai személyiségben a társadalmi értékek, normák és magatartási útmutatások elsajátítása révén épül fel.

¹ ENA: École Nationale d'Administration

Bourdieu ezt az elemzési eszközt szemmel láthatóan nem találta kielégítőnek. „Habitusából” így fokozatosan egy ‘pánt-koncepciót’, ‘csukló-fogalmat’ hozott létre, aminek össze kell kapcsolni a helyzetet és a cselekvést, amelynek egyfelől a szocio-ökonómiai osztálypozíció és a társadalmi gyakorlat, másfelől pedig a kulturális értelemadás, a szimbólumalkotás és a világkép között kell közvetítenie, a társadalmi világ kettős természetének megfelelően. A habitus ezzel az összes olyan bensővé tett diszpozíció összessége lesz, melyek a magatartást és a gondolkodást, az észlelést és az érzelmeket, a mimikát és a gesztikulációt, a nyelvet és a szembeszédet szabályozzák és irányítják. (Nem tűnik haszontalannak az összevetés Noam Chomsky „generatív grammatikájával”, amely rugalmasan felkészült minden beszédlehetőségre).

Fontos tisztáznunk, hogy a habitus először is a tudattalant – nem a pszichoanalízis tudatalattiját – öleli fel abban az értelemben, hogy az egyén nincs tudatában habitusa születésének. Bourdieu-nél itt indirekt módon talán a francia mentalitástörténeti hagyomány is hat, amely a tudattalant mindig is előnyben részesítette. Másodsor, a habitus átfogja a tudatot, a nyelvet, a racionálisan mérlegelő cselekvést is. A habitus ezáltal Bourdieu-nél egy rendkívül átfogó mátrix – nem csupán egy „cselekvési, érzékelési és gondolati mátrix”, amint sokat idézett megfogalmazásában hangzik, hanem ezen túl egy mélyen bensővé tett, állandóan aktív irányítási képesség, amely a valóság percepcióját és feldolgozását, az ítélőképességet és a cselekvést, az érzésvilágot és a kedélyállapotot, a testbeszédet és a viselkedést stb. szabályozza.

A habitusnak igen nagy rugalmasságot szoktak tulajdonítani. Félreismerhetetlenül hordozza azonban a strukturalista kultúrantropológia örökségét, amely meghatározó módon állandóan jelen van. A habitus cselekvési, észlelési, érzelmi és gondolati sablonjai valójában mint egyfajta evaluatív, kognitív, motorikus és emocionális szindróma hatnak, amely a társadalmi gyakorlatot – amely által maga is keletkezett – újratermeli és befolyásolja. Ezért beszél Bourdieu nagyon pontosan a habitus „strukturált és strukturáló” képességéről. A habitus a gyakorlatban az öt klasszikus érzeken túl további, a habitusban gyökerező érzékek segítségével tájékozódik. Például magában foglal egy tájékozódási érzéket, a morális felelősség érzékét, a szakrális iránti vallási érzéket, a szép iránti esztétikai érzéket, egy politikai érzéket, üzleti érzéket stb.

Bourdieu másik hasznos felismerése a habitus nemspecifikus karakterére vonatkozik. A 80-as évek közepe óta eltökélten a habitus „nemiesedett” sajátosságainak és „nemiesítő” formálóerejének kidolgozásán munkálkodott. Ezáltal habituskoncepciójának valóságfeltáró ereje igen megnövekedett. Ez különösen akkor válik világossá, ha a történeti kutatás mentalitásfogalmával vetjük egybe. Akár az e területen meghatározó francia közép- és koraiújkori kutatás mentalitásfogalmáról, akár Theodor W. Adorno és a „Frankfurti Iskola” többi tagjának gondolatait követve a politikai újkor „dinamikus mentalitástörténetéről” van szó – elsősorban férfiak állnak a középpontban. Ezért a habitusfogalom mind elméletileg, mind pedig módszertanilag kitűnik páratlanul realista jelleggel és a nemi különbségeket kezdettől fogva elismerő képessége révén.

A habitus rendszerint automatikusan működik, akár egy eszköz. Bourdieu a disszertációja óta kedveli azt a Leibniz-idézetet, mely szerint az ember háromnegyed részben úgy működik, mint egy automata. A minták olyan mélyen beleivódtak a habitusba,

hogyan az egy tipikus valóságészlelés, tipikus beszéd, tipikus testbeszéd során jellemzően motorikus sablonok útján fejezi ki magát.

Módszertanilag igen nagy jelentőségű, hogy Bourdieu az embert, mint testtel-lélekkel bíró lényt egészében számításba veszi, és hogy ezért a habitusnak a test általi „bekebelezése” alapvető fontosságú szerepet játszik nála. Miként a test habituális magatartásmódokat vesz fel, úgy a testbeszéd által pl. meggyőződéseket és reményeket, értékeket és „vérré vált” előítéleteket is kifejez. Amit a test megtanult – érvel Bourdieu – azt az ember nem szemügyre vehető ismeretként birtokolja: ez maga az Ember! Ez az eltökéltség, amely révén a kutatásban már meggyökeresedett mentális diszpozíciók mellé a test azonos értékű, egyenjogú kutatási területté válik, nyilvánvalóan akadályokba ütközik azokon a humán tudományterületeken, amelyek a testet eddig durván elhanyagolták. Ez a körülmény azonban mit sem változtat a Bourdieu-i igény elméleti és módszertani jogosságán.

Bourdieu odáig megy érvelésében, hogy szerinte a struktúrák az aktorok diszpozícióinak rendszerében és rendszere által valósulnak meg, tehát a habitusban és a habitus által merevednek tartóssá, mivel a habitus a benne elsajátított társadalmi struktúrákat reprodukálja. Ez pedig nem csupán egy érdekes struktúrafogalmat, de magas fokú igényt is jelent, amely a koncepciót nem kevés nehézséggel terheli meg. A történészek szemmel láthatóan nem tudják kikerülni, hogy ezt a rendkívül hasznos koncepciót ne kössék össze olyan, a habitust szintén meghatározó intézmények belső világának és sajátos dinamikájának megismerésével, mint a család és iskola, a gimnázium és egyetem, a nemesi szövetség és a bürokrácia, de ugyanígy a konjunktúraciklusok, a jogrendszer és a rokonsági rendszerek. Ezek azonban továbbra is eltérő fajtájú struktúrákként értelmezendők, és semmiképpen sem vezethetők vissza a habitus monopolizált struktúrájára.

Bourdieu habituskoncepciója egyfelől a statika veszélyét rejti: talán a hosszú időtartamot tekintve is viszonylag lassú franciaországi társadalomszerkezeti változás tükröződik vissza benne. Elhúzódó változási folyamatok, vagy sokkhatások eredményeként azonban dinamizálódhat a habitus, és bebizonyíthatja rugalmasságát – azaz új struktúráló körülmények révén új formát ölthet.

Másrészt a habitus a változások idején mindenekelőtt folytonosságot és tehetetlenséget mutat. Gondoljunk csak az 1914 előtti porosz vidéki nemesség tipikus habitusára, mint olyan diszpozíciók együttesére, melyben a nem-egyidejű diszpozíciók egyidejűsége [Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen] folyamatosan jelen volt.

A habituskoncepció használata során mindig öt dimenziót kellene tekintetbe venni.

- a.) Mely strukturális hatások alakítják a habitust? Ennek vizsgálata elsősorban a történeti-társadalomtudományi szocializációkutatás feladata, amivel Bourdieu sajátos módon mindeddig túlságosan intenzíven nem foglalkozott, noha az gondolati rendszerébe igencsak beleilleszkedne.
- b.) Milyen módon függ a habitus az osztályszerkezetektől? Hogyan keletkezik az osztályhabitus?
- c.) Hogyan befolyásolja a habitus a cselekvési helyzeteket? Hogyan dönt a cselekvési lehetőségek között?
- d.) Milyen gyakorlatokat stabilizál és kényszerít ki a habitus?

e.) Milyen nemspecifikus vonások jellemzik a „nemiesített” habitust? Milyen „nemiesítő” hatások érdemelnek különös figyelmet?

A habitus koncepcióját a puszta heurisztikus funkcióján messze túlmutató, igényes elméletként értelmezhetjük. Célja az, hogy a társadalom kettős természetének megfelelően összekösse egymással a kultúrát, a társadalmi struktúrát, az egyéni és az osztályspecifikus vonásokat, valamint a társadalmi gyakorlatot.

A habitust is meg kell vizsgálnunk azoknak a tesztkérdéseknek az alapján, amelyeket minden elméleti és módszertani koncepció esetében fel kell vetnünk.

a.) Meddig terjed érvényessége fontos problémákra adott válaszai esetében? Szemmel láthatóan nagyon messzire. A koncepció ráadásul továbbfejleszthető, mivel dogmatikusan nem leszűkített.

b.) Mit zár ki vonatkozási köréből? Mi esik ki hálójából, mi az, ami túlságosan ellenálló, mit rostál ki szisztematikusan? Hogyan lehet a figyelembe nem vett, de fontos problémákat mégiscsak megragadni? Ezt minden esetben csak a megismerést vezérlő érdekek és az egy-egy projektet meghatározó specifikus feladatok által lehet tisztázni. De a habituselemzés azért is különösen hasznos, mert a társadalomtörténet és a kultúraelemzés, amennyiben ezeket Bourdieu-i értelemben űzik, egységgé válva kapcsolódhatnak össze.

C.5. *Az osztályelemzésről.* Bourdieu számára az osztály ugyanolyan központi kategória, mint Marxnál vagy Webernél. Az osztályok elemzését azonban a szimbolikus hatalom, a kulturális és szimbolikus tőke, a habitus kutatása által kiterjeszti, amivel egyebek mellett az is a célja, hogy megdöntse a társadalmi-gazdasági helyzet által determinált osztálytudat fixa ideáját. A vizsgálat meghatározó „mezőjét” nem a termelési viszonyok jelentik mint Marxnál, hanem sokkal általánosabban az osztályokon belüli és azok közötti társadalmi kapcsolatok. Ezért Bourdieu egy, (a modern nyugati társadalmakra nézve) az általános érvényesség igényével bíró osztályfogalmat határoz meg, sokat ígérő magyarázóerővel.

Bourdieu osztályfogalma három pilléren nyugszik:

- a.) az eltérő anyagi életkörülményeken;
- b.) az eltérő habitusokon;
- c.) a különböző tőketípusok és ezáltal a különböző hatalomfajták eltérő hozzáférhetőségén.

Ebben az összefüggésben Bourdieu nem csupán Weber félreértelmezhetetlen kijelentéséhez nyúl vissza: „az osztályok a hatalommegosztás jelenségei”, hanem újfent más weberi elképzelésekre is. Ezek közé tartozik mindenek előtt

- a.) Weber presztízshierarchia-koncepciója, amely nem szűkíthető le annak gazdasági bázisára;
- b.) Weber státuszcsoporthierarchia-konstrukciója, azaz a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok, amelyek saját életstílust és saját életvezetést alakítanak ki;
- c.) Weber azon interpretációja, mely szerint a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok előjogaikat különleges helyzetük, méltóságuk és becsületük intenzív ápolása révén legitimálják.

A két társadalomtudós között azonban mégis különbség rejlik fő érdeklődésük tekintetében: Weber számára a hatalom, akár piaci, akár rendi hatalom formájában, társadal-

mi formációkat konstruál, és meghatározza ezek esélyeit. Bourdieu-t mindenekelőtt az érdekli, hogy maga a hatalom milyen módon termelődik és marad fenn azon osztályok gyakorlatai által, melyek az általános létfeltételeken és a habitusukban összpontosuló közös diszpozíciókon nyugszanak.

Bourdieu tulajdonképpen azt célozza, hogy osztály- és habitusfogalmával a társadalmi világot osztálystruktúrájában és hatalmi hierarchiájában ragadja meg. Társadalomtudósként a gyakorlat dimenzióit szeretné feltárni; kultúrantropológián iskolázott „megértésével” pedig a habitusban összegyűjtött diszpozíciókat igyekszik értelmezni. Ezáltal – ez Bourdieu magasra tett mércéje – mind a külső, mind pedig a belső életfeltételek lényege tudományosan ellenőrzött módon válik megragadhatóvá. Saját kutatásainak erőssége és súlypontja végső soron a habitus és a „finom különbségek” [feine Unterschiede] hermeneutikai feltárásának tágas mezején keresendő, noha szociológiai-empirikus elemzése is meglehetősen imponálóak.

C.6. *A finom megkülönböztetésen alapuló osztályokról.* Mint mondtuk, Bourdieu tudományos nagysága különösen a „finom különbségek” elemzésekor világlik ki. Eljárása Weber „rendi helyzet” kategóriáján alapul, amelyet a sztereotipizáló életstílusból, kötelező életvezetésből, saját társadalmi megbecsültségből és jogi formulákból eredeztet. Amint már korábban említettük, Bourdieu egységes terminológiához ragaszkodik. Ezért Weber státuszcsoportjait olyan finom megkülönböztetésen alapuló osztályokként elemzi, melyek strukturálisan ugyanúgy jönnek létre, mint pl. a kereseti- vagy foglalkozási osztályok, az uralkodó vagy felső osztályi legitimációjukat azonban szublimált szimbolikus hatalmuk és kulturális tőkéjük révén biztosítják és erősítik meg.

A finom megkülönböztetésen alapuló osztályok hatalmának objektív bázisát azonban legtöbbször félreértik. Bourdieu esetében ugyanis az osztályelemzés elsődlegesen éppen hogy nem, vagy nem kizárólag az anyagi létfeltételek elemzését jelenti, hanem legfőképp a közös habitus-diszpozícióknak és gyakorlatoknak, a szimbolikus hatalom és a kulturális tőke felhasználásának az elemzését. Mások éppen ezeket a tőke- és hatalomtípusokat értelmezik a társadalmi érvényesülés pozitív jeleiként. Pedig éppen ezek befolyásolják a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok rangjának és általában a társadalmi rend hierarchiájának legitimációját.

Mivel a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok vizsgálatának feladata könnyen összezavarhatja az embert, négy elemzési szintet nem árt világosan elkülöníteni.

1. A fogyasztási szokásokban, a szabadidő eltöltésében, az ízlésben (étkezés, ruházkodás, bútor, művészet stb.) mutatkozó osztályspecifikus különbségek a lehető legkézzelfoghatóbban kidomborítandók. Összességében véve ezek alkotják az életvezetés módját és az életstílust. Bourdieu saját elemzése ragyogó kultúrantropológiai teljesítmény. Mesterien írja le és magyarázza például a hal jelentőségét a felső osztályok, a húsét az alsóbb osztályok számára, a futball és a tenisz, a hegymászás jelentőségét a finom megkülönböztetésen alapuló osztályok számára (maximális megkülönböztetés minimális költséggel).
2. Bourdieu azonban magyarázni szeretné az életstílus és az osztályspecifikus életvezetés ezen elemeinek belső koherenciáját is. Központi kategóriája az osztályhabitus. A nagyburzsoázia, a proletariátus és a kispolgárság példáján meggyőzően

mutatja be, hogy a habitus mintegy kapuórként működik. Az is bebizonyosodik, hogy az osztályhabitus kategóriája milyen fölényben van az osztálytudattal szemben, mivel sokkal kidolgozottabb, és mentes mindenfajta történetológiai teherrel. Ez persze nem annak kizárását jelenti, hogy kialakulhat osztálytudat különleges történelmi esetekben.

3. Az osztályhabitus különbözőségeit elsődlegesen az anyagi életkörülmények különbözőségein keresztül magyarázza. Ez az érvelés rendkívül közel áll Weber „felvilágosodott materializmusához” és Marxhoz. Bourdieu álláspontja szerint a fő probléma a „gazdasági szükségletek birodalmától” mért objektíve és szubjektíve érzett távolság különbözőségében rejlik.
4. Ezt a távolságot megint csak a tőketípusok, mindenekelőtt az anyagi és a kulturális tőke feletti eltérő mértékű rendelkezéssel magyarázza. Bourdieu mindig e tőketípusok volumenét és struktúráját vizsgálja, és a (modern francia) osztálytársadalom osztályokon belüli és osztályok közötti különbözőségeit ezen alapkategoriái által igyekszik megragadni és magyarázni.

Az elemzésnek mind a négy szinten összhangban kell lennie. Bourdieu saját vizsgálatában ez a különböző módszerek (empirikus közvélemény-kutatás, statisztika, szociálpszichológia és foglalkozáselemzés) kombinációja révén és kiművelt megértési képességének köszönhetően sikerül. Briliáns eredményeit sokszor hasonlították már Balzac vagy Proust társadalmi tárgyú regényeihez. A szociológiai és időnként a társadalomtörténeti elemzést ugyanis Franciaország társadalmi világának roppant gazdag néprajzi és hermeneutikai feltárásával is összekapcsolja.

Bourdieu végső soron mindig a hatalomnak és privilégiumoknak az osztálystruktúrán belüli elosztásáról, a hatalom és az uralom gyakorlásáról és legitimációjáról beszél. A paradigmátikus módon feltárt francia társadalom Bourdieu számára egy olyan hatalom- és privilégiumhierarchia marad, amely az anyagi és kulturális, a társadalmi és a szimbolikus tőke egyenlőtlen elosztásán alapszik.

Bourdieu (gyakran csupán látens) célja kétségtől az, hogy koncepciója és gondolati alakzatai minden nyugati, sőt talán minden fejlett társadalomra átvihetők legyenek. A jóléttel és a társadalompolitikai intézményrendszer ingatagságával párhuzamosan – híres előrejelzése szerint – mindenütt növekszik a kulturális tőke és a szimbolikus hatalom jelentősége. Ez a folyamat az, amely Bourdieu elméleti és módszertani eljárásának valóságosságát alátámasztja.

Az osztályelemzés Bourdieu-je nem egy konzervatív, apolitikus status-quo-hirdető, amint azt baloldali kritikusi gyakran szemére vetik. Sőt, egyenesen mestere a kifinomult kritikai és velejéig politikai állásfoglalásnak. A hatalmat és a függőséget realista módon elemezve felfedte azok belső természetét és megfosztotta őket a „természetes” rend látszatától. Ezáltal kritizálhatóvá tette őket és a tudattalanul elsajátított struktúrákat a racionálisan mérlegelő vizsgálódás tárgyává tette.

D. Előzetes konklúzió négy tételben.

1. Bourdieu elemzéseinek imponáló intellektuális szerkezete van. Kitűnnek az általánosíthatóság magas fokával, ugyanakkor a konkrétumok feltárására is alkalmazhatók. Bourdieu Hegel, Marx és Weber maximáját követi, mely szerint az vezet eredményre, ha az absztrakttól a konkrét felé haladunk, nem pedig a konk-

rétől az absztrakt irányába, amint azt a beszűkült induktív pozitivizmus még mindig előírja. Ez azonban teljesen idegen a történet- és társadalomtudomány konstruktivista jellegétől.

2. Bourdieu mindenekelőtt empirista, aki a realitásközeli elemzés megvalósítása érdekében a kortársak reflexiók szintjén mozog, nem pedig egy öncélú társadalomelméletet űz. Ezért sorolható azon kevés mai társadalomtudós közé, akik mögé a történészek – amennyiben helyzetük és érdekeik ezt lehetővé teszik – szorosán felsorakozhatnának. Ez az esély lényegében azon a Bourdieu-i életművet átszövő és termékenyen feldolgozott viszonyon alapszik, amely a hatalom- és osztályelemzés weberi és marxi hagyományainak átvétele, valamint az életstílus, a kulturális tőkéért folytatott rituális harc finom és szemléletes interpretációjának a kultúrantropológia nyomán feltárulkozó gazdagsága között feszül.
3. Bourdieu egész munkásságára jellemző, hogy a szemléletes leírás nem kérdőjelezi meg az analitikai élelátást, divatosan mondván: a „sűrű leírást” nem teszi tönkre a „fagyos analitikai pillantás”. Még kevésbé igaz az, hogy elárulná az átfogó társadalomelméletet, amely egyébként Bourdieu számára egyáltalán nem is bír elsődleges fontossággal. Sokkal inkább egy roppant termékeny és izgalmas, a történészek számára egyenesen csábító kísérletről van szó, amely az analitikai élelátást és a társadalmi világ konkrét sokszínűségének megragadását egy szigorúan szisztematikus rendbe próbálja egybefoglalni.
4. Mivel mind a történettudomány, mind a saját világnézetbe való bepillantás a felfedezéssel áll összefüggésben, Bourdieu rendkívül nagy segítségünkre lehet abban, hogy tisztábban lássuk saját osztályhelyzetünket, saját habitusunkat, saját hatalmi és tőkefajtáinkat és egyáltalában a „háromnegyed-részben automata” embert. Ezáltal tisztábban láthatunk a bizonyos bennünk lévő makacs utolsó egynegyeddel kapcsolatban is: a nem teljes mértékben habitualizált és kulturálisan kódolt érzelmekkel, a magatartás spontaneitásával, az ítéletalkotás intellektuális önállóságával, az erotikus intenzitással – whatever you like best! – kapcsolatban, és tudatosíthatjuk ezeket a relatíve önálló tartományokat – valamint meg is védhetjük őket.

Osztály, habitus, tőkefajták – ezek a fogalmak Bourdieu esetében nem a „totalitás” megragadásának illegitim igényéből fakadnak. Nem is holisztikus fogalmak, habár a Bourdieu-i posztulátumok nem éppen szerénységről árulkodnak. Minél pontosabban és minél tudományosabban vizsgáljuk azonban a ránk gyakorolt hatásukat, annál inkább felismerhetjük nem csupán saját határainkat, hanem saját döntési szabadságunkat, saját felcserélhetetlen személyiségünket is. Bourdieu művének tudományos áttekintése ennyiben egy neohumanista értelemben vett, régies tanulási folyamatot is ösztönöz, amely akár élesebbé is teheti betekintésünket saját, társadalmilag meghatározott jellegünkbe és személyiségünk autonóm területeire.

Karl Jaspers egy alkalommal azt a benyomását fogalmazta meg igen érzékletesen, hogy a Max Weber műveivel való beható foglalkozás egészséges józanságot teremt az emberben. Amennyiben komolyan vesszük őt, úgy Bourdieu is ilyen kijózanító hatással lehet a saját személyiséghez való viszonyulás tisztázásában.

Nem sok társadalomtudósról mondható el ez. Csodálom az intellektuális teljesítményéért, hogy erőfeszítései révén ilyen messze jutott, és hálásan ismerem el, hogy a tudományos ösztönzésen messze túlmutatóan milyen megvilágosító hatást tud gyakorolni az egyénre.

E. *Néhány kritikai megjegyzés.* Nem vesztegetünk szót e helyen üres dicséretre vagy a szokásos költség-haszon megfontolásra. Sokkal kifizetődőbbnek tűnik ellenben, ha a következő kilenc kritikai pontot példaképpen vitára bocsátjuk.

1. Kezdjük egy eddig külön nem tárgyalt problémával: hogyan viszonyul egymáshoz a Bourdieu-i „társadalmi tér” és „társadalmi mező”? A „tér” az egész, a „mező” pedig csak egy rész? Használhatók-e szinonimaként e kifejezések? Mivel a „mező” fogalmát elértéktelenítette túlságosan gyakori használata, újból fel kell tenni a kérdést annak analitikai előnyeire vonatkozóan.

Érzésem szerint Bourdieu a mezőfogalmat is Weberől vette át. Az öntörvényeknek engedelmessé váló értékcsférák és életrendek weberi elképzelése olyasvalamit von maga után, mint a relatíve zárt, mindenesetre analitikusan szétválasztható mezők. Bourdieu-t mindenekelőtt az egyik mezőből a másikba történő transzfer érdekli. Nyitott marad azonban a kérdés, hogy a saját logika és a transzfer hogyan egyeztethető össze és miként viselkednek egymással. Az empirikus kivitelezés során gyakran az arany középutat választják, más szóval: nem ritkán könyvelői költség-haszonszámítást követve hol a saját logikát, hol pedig a transzfert ismerik el.

2. Valóban olyan teherbíró és hajlékony a tőke fogalma, ahogyan azt Bourdieu feltételezi? Rögtön fölmerül a kérdés: a társadalmi és a kulturális tőke valóban a gazdasági tőke logikáját követi? Először is a tőkekonverzióval van probléma: minél inkább előrehalad az anyagi tőke átváltási folyamata, annál kérdésesebb lesz az átválthatóság. További nehézség, hogy lényegükben különböznek: a gazdasági tőke a fejlett társadalmakban piaci logikát követ. Ezzel szemben a társadalmi és a kulturális tőke olyan társadalmi interakciós és kommunikációs folyamatokba van beágyazva, melyek semmi esetre sem kell, hogy meghajoljanak a piaci jellegű magatartás szabályai előtt.
3. Bourdieu kultúraelmélete a szűkösségen alapul, mivel az erőforrásokkal való ellátottságot általában korlátozottnak tekinti. Azonban az első világháborút megelőző két évtizedes aranykor óta a nyugati társadalmakban a rendelkezésre álló tőke abszolút különbsége helyett a relatív differencia lett egyre fontosabb. A második világháború óta, de legkésőbb az 50-es évektől fogva mindenképpen tart ezekben az ipari társadalmakban a „lift-effektus”, amely – ha eltérő sebességgel is, de – a társadalmi hierarchia majd’ minden pozícióját lassan felfelé mozgatja. Bourdieu szavaival: „a gazdasági szükségszerűség birodalmától” mért objektív távolság egyre nagyobb, és ez kétségkívül tömegjelenség. Ezenfelül Bourdieu elmélete, igaz csak kismértékben, de az anyagi értékek dominanciáján nyugszik. A posztmaterialista „önmegvalósítás” számára ebben nincs legitim hely.
4. A „finom megkülönböztetések” [Distinktion] fogalma többértelmű marad. Vajon elsősorban strukturális alapú elkülönülésről van szó? Tudatos elkülönülés-

ről? Habitúan vezérelt magatartásnak köszönhető nem tudatos elkülönülésről? Ez pontosan még nem kidolgozott.

5. Bourdieu az osztályok relatíve homogén, egységes életvilágait elemzi. Sok helyütt tapasztalni azonban felbomlási folyamatokat, nem csupán Németországban. Száljaira foszlott a hagyományos proletár miliő. A „Bildungsbürgertum”, a kispolgárság, a parasztság miliője darabjaira hullott. Nőtt a nagypolgári miliő heterogenitása. A választások során alapjaiban vált kérdésessé a korábbi szoros összefüggés az osztályhelyzet és a politikai döntés között.
A tapasztalatok növekvő heterogenitása arra a problémára világít rá, hogy a tapasztalati világokat a média is alakítja. Itt azonban az osztályspecifikus észleléstípusok ugyanúgy érvényesülnek, mint a nem- és korosztályspecifikusak, pl. a TV-nézési szokásokban. Vajon segítségünkre lehet a habitusfogalom ebben a tekintetben is?
6. Megtartható-e a társadalmi struktúra és az osztálystruktúra Bourdieu-i egyenlővé tétele? Vagy netán szétválasztandó? Nem a „hosszú 19. századból” lett túlságosan sematikus módon levezetve? Vagy mégis csak hasznosabb legalább részben megvédeni a felbomlott életstílusok divatos elképzelésével szemben?
7. Hol marad a gondoskodó állam, mint kiigazító fórum, amely a társadalmi-gazdasági rendszer hordozta egyenlőtlenségekkel [Disparitäten] szemben számtalan beavatkozó intézkedéssel és támogatással áll helyt? Ezek korántsem mind és kizárólag osztályspecifikus jellegűek. A trend azt mutatja, hogy a pusztán osztályalapú törvényalkotás kereken száz éve gyaníthatóan visszaszorulóban van.
8. Hol marad a politikai és társadalmi rendszerek tanulási képessége? Ennek a tanulási képességnek az alábecsülése klasszikus dilemmát jelentett már mind az ortodox, mind pedig a felvilágosodott marxizmus számára is. A szociális állam felemelkedése egy ilyen tanulási folyamatra utal. Valóban azt hiszi Bourdieu, hogy az életlehetőségek egyenlőtlen eloszlása a piaci alapú és a finom megkülönböztetésen alapuló osztályokhoz kötődő marad – annak ellenére, hogy az állami beavatkozás nyomán egykoron sürgető problémák jelentéktelenedtek el?
9. A legtöbb kérdést az igencsak megterhelt „habitus” fogalom veti fel.
 - a.) Az első probléma az elértéktelenítő szóhasználatban rejlik. Beszélhetünk osztály-, osztályfrakció-, foglalkozási csoport-, képzettségspecifikus habitusról – és ez még nem az összes habitusforma. Mikor melyik játssza a döntő szerepet?
 - b.) A habitus néhány premisszán alapszik:
 - A társadalom struktúráit pl. az egyén bensővé teszi, „interiorizálja”, bekebelezi. Azonban: a társadalom melyik szeletének van elsődleges jelentősége, és melyiknek másodlagos? A családnak? Az iskolának? Az egyetemnek? A foglalkozásnak? Az osztálynak?
 - A habitus kialakulása hangsúlyozottan tudattalan bevésődést jelent. Vajon a szubjektumok önreflexivitását magát miért nem tematizálja Bourdieu? Ehelyett a habituskoncepcióba nem kerülnek-e gyakran észrevétlenül is funkcionalista gondolatok?
 - A habitus vezérli a stratégiaileg orientált gyakorlatot. Az egyének azonban mégsem teljes mértékben társadalmilag meghatározottak. Megszűnt a freudi „én”

és „felettes én” közötti feszültség. Ha Parsonsnak szemére vetették, hogy ragaszkodik a „túlszocializált egyéniség” ideáltípusához, akkor Bourdieu-vel szemben a „túlstrukturált egyéniség” vádját lehetne megfogalmazni.

- Sajátos módon homályban marad a kényszer és az erőszak, és szintúgy a racionális cél-eszköz cselekvés is.

- c.) A cselekvés indítékai a Bourdieu-i habitus által a cselekvés aktív eszközeivé válnak. De az emberek passzív lények is egyben, akiket kevésbé szembetűnő hatások is érnek. Ha a habitust „rejtett tantervként” fogjuk fel, akkor a metafora jelentésétől eltérően, a habitus feltételezi, hogy nem vagyunk közönyösek és megvan bennünk a tanulás szándéka.
- d.) A habitusnak van egy viszonylag tisztán megfogható állandó eleme, ami elsődlegesen a koragyermekkori és családi szocializáción alapszik. Ha el is tekintünk attól, hogy Bourdieu mostohán bánik a szocializációkutatással, fenn kell tartanunk azt az ellenvetést, hogy a család stabilitása, és ezáltal szocializációs képessége csökken. A serdülőkor többé nem ér véget a 18. életév betöltésével. Nem kevés pszichológus és szociológus a felsőfokú oktatási intézmények hallgatóira nézve meghosszabbított serdülőkort vagy „utóserdülőkort” tételez fel, amely a szóban forgó személyek életének húszas éveinek végéig is eltarthat. A házasság helyett egyre növekvő szerepet játszanak az életközösségek. Az élettársak egyre inkább átveszik az apa és anya szerepét. A foglalkozáson alapuló szegregáció csökkenő tendenciát mutat. Az osztálykorlátokon átlépő foglalkozásváltoztatás nehéz, de egyre gyakoribb. A regionális mobilitás növekszik. A szakítások, nagyszámú és labilis kapcsolatok olyan gyakoriak, hogy a stabil habitusformák léte többé nem feltételezhető egyértelműen, sőt inkább kérdésessé válnak a mai társadalomban. Persze ez nyilvánvalóan nem változtat a koncepció termékeny voltán a történeti tanulmányokra vonatkozóan.
- e.) A habitus homogén tapasztalati világot feltételez. Csak így keletkezhet egyáltalán osztályhabitus. A társadalom heterogenitása azonban növekedni látszik. A tisztviselők és a kisvállalkozók szociális biztonsága között jelentős különbség húzódik. A magasan kvalifikált szakmunkások és a 610 márkás munkát² végzők munkafeltételei között szakadék tátong. A városiak és a vidékiek szabadidős lehetőségei erősen eltérőek. Az egyes korosztályok történeti tapasztalatait (második világháború, gazdasági csoda, 1968, válság, 1989) mélységek választják el egymástól. A nemi tapasztalatok továbbra is zavarba ejtően nagy különbségeket mutatnak. Vajon nem váltja-e fel a tapasztalati heterogenitás a feltételezett tapasztalati homogenitást? Nem a foglalkozás-specifikus dominancia lesz-e a mérvadó az osztály-specifikus helyett?
- f.) És végül: A habituselemzés elsődlegesen a folyamatosságot és a rendszerességet, a viszonylag tartós struktúrák elsajátítását és annak habitus általi rögzítését ragadja meg. De miként keletkezik valami új az eszmék világában? Hogyan jut érvényre? Hogyan reagál rá a habitus? És miként „dolgozza fel” a társadalmi és politikai életvilág változásait? Hogyan határozható meg analitikailag pontosabban és

² Németországban havi 610 márka az adómentes jövedelem felső határa.

empirikusan nagyobb bizonyító erővel a habitus rugalmassága? A mélyreható változásoknak a habitusra gyakorolt hatása mindezidáig nem lobbantotta fel Bourdieu érdeklődését. Éppen ezért nincs is határozott magyarázata rá. A legújabb kori német történelemre tekintve azonban nagyobb elméleti és empirikus erőfeszítéseket kell szentelni az alapvető változásoknak és az éles cezúráknak.

Fordította: Rosta Gergely